

façon, la question de la formation de l'organisation ecclésiastique de Duklja et de Bar dans l'état indépendant de Zeta (Doclea) sur la base de la tradition et de la légalité en relation avec l'ancienne organisation épiscopale de *Praevalis* avec le siège à *Scodra* ou à *Doclea*. Dans la Vieille forteresse d'Ulcinj a été trouvée une crypte voûtée, les chapiteaux et les colonnes d'une église (le tout datant du VIe s.). L'organisation ecclésiastique d'Ulcinj a pu être très forte au VIe siècle déjà. Plus on approche *Scodra*, plus nombreux deviennent les sièges épiscopaux qui seront, en 732, subordonnés comme suffragants de l'archevêché de Draç (*Dyrrhachium*).

Très complexe est la question de l'origine du christianisme et de son expansion ultérieure en *Doclea* et aux environs. Outre deux basiliques dans la ville, une basilique et une triconque à Doljani (à 3 km de distance de *Doclea*), il y a également d'autres monuments jusqu'à présent non examinés. La trace la plus ancienne du christianisme peut être, semble-t-il, suivie dans l'ère pré-Constantinienne, grâce à une inscription sur la stèle découverte dans la basilique A en 1954. Les initiales *DOM* (à une divinité) et la mention de «*Vita aeterna*» et de «*Victor perennis*» suggèrent l'appartenance chrétienne d'*I. Nefrinnus*, auquel cette a été consacrée. Elle est datée en IVe siècle. Dans les nécropoles de Duklja on a détérré plusieurs récipients de verre et une coupe (patère) — dite «coupe de Podgorica» (datant du IVe s., à l'Ermitage) est connue depuis longtemps par son décor figuré qui illustre les scènes de l'Ancien et du Nouveau Testament d'après la prière *Ordo Commendationes animae*.

En résumé les résultats des recherches faites jusqu'à présent à *Praevalis*, on peut dire que cette province était passée par les mêmes changements historiques et sociaux que les provinces voisines dans l'Illyrique Oriental, mais avec certaines spécificités régionales qui se reflètent aussi dans son art.

SAHRANJIVANJE U RANOHRISĆANSKIM CRKVAMA NA PODRUČJU SRBIJE

IVANKA NIKOLAJEVIĆ

Vizantološki institut, Beograd

U velikom i bogato ilustrovanom Atlasu hrišćanskog sveta koji su pripremili holandski naučnici Van der Meer i Mohrmann objavljene su i dve mape koje prikazuju severoistočne krajeve Jugoslavije.¹ Mapa br. 19 ilustruje tri dijeceze Istočnog Ilirika: Dakiju, Makedoniju i Trakiju. Episkopska sedišta u tim oblastima naznačena su na osnovu podataka iz pisanih dokumenata pa su tako sa područja Srbije ubeleženi *Sirmium*, *Bassiana*, *Singidunum*, *Margum*, *Viminacium*, *Horreum Margi*, *Naissus*, *Remesiana*, *Iustiniana Prima* i *Ulpiana*. Arheološke ostatke hrišćanskih spomenika iz vremena od 300. do 600. godine ilustruje mapa br. 14, ali od lokaliteta koji spadaju u tu epohu označeni su na području Srbije samo Caričin Grad i Sremska Mitrovica. Izostavljeni su dakle ne samo kasnoantički episkopski cetri već i mnogi drugi lokaliteti poznati po značajnim arheološkim ostacima iz ranohrišćanskog doba.

Nedavno je započelo štampanje Atlasa kulture SR Srbije koji, između ostalog, ima i mapu nalazišta ranohrišćanskih spomenika na teritoriji Srbije odnosno u delovima nekadašnjih provincija *Pannonia Secunda*, *Moesia Prima*,

Dacia Mediterranea, *Dacia Ripensis*, *Praevalis* i *Dardania*. Nasuprot malopre spomenutim, skoro praznim mapama, ova mapa će pokazati veliki broj do sada poznatih kasnoantičkih lokaliteta. Ona se najčešće nalaze duž velikih saobraćajnica koje uglavnom prate tokove Save, Dunava, Timoka, slivove Drima i Morava. Spomenici sa mnogih od tih nalazišta bili su objavljeni i pre 1959. godine kada je publikovan, na engleskom jeziku, Atlas ranohrišćanskog sveta, ali je očigledno da napisi o njima nisu bili pristupačni stranim naučnicima što je — to ne treba posebno podvlačiti — gubitak i za našu arheologiju. Mada mnogi kasnoantički spomenici iz Srbije kao, uostalom, i spomenici drugih provincija rimskog sveta pokazuju izvesne lokalne odlike ipak i oni pripadaju ranohrišćanskoj ikumeni pa se mogu proučavati jedino u svetlosti svih kulturno-umetničkih kretanja toga doba.

O kasnoantičkim spomenicima iz Srbije, u pregledu novijih nalaza, poslednji put se govorilo 1958. godine na XI. međunarodnom kongresu vizantologa² a sasvim skroman broj prikazan je i na kongresu za hrišćansku arheologiju 1975. godine u Rimu.³ Period od skoro dvadeset godina u toku koga nije bilo pokušaja proučavanja ranohrišćanskih spomenika iz Srbije u njihovom sveukupnom izgledu, s obzirom na nagli razvoj ove grane arheologije veoma je dug pa sam smatrala da je potrebno da neke, odavno poznate ali nedovoljno proučene spomenike na ovome skupu ponovno valorizujemo. Prijavljujući referat taj zadatak sam sebi i postavila. Ali, nažalost, već na početku rada pokazalo se da su moje ambicije sasvim nerealne, jer do bližih obaveštenja o davno iskopanim a sasvim sežeto ili uopšte neobjavljenim spomenicima nisam mogla doći, a da ne spominjem mnoge rezultate novijih iskopavanja o kojima se praktično ne zna ništa. Zbog toga sam se ograničila da ovde prikazem nekoliko spomenika iz Srbije i sa Kosova koji ilustruju neke od tema o kojima se raspravljalo na prošlogodišnjem kongresu u Rimu. Doduše taj kongres je bio posvećen predkonstantinovskoj eposi, dobu čiji su spomenici na našem području još malo uočeni i nedovoljno obrađeni. Međutim evolucija spomenika i umetničkih dela sa odlikama razvoja hrišćanskog kulta, o čemu se na kongresu raspravljalo — kulturna arhitektura, likovna umetnost, kult mrtvih, uloga zanatstva u formiranju hrišćanskih dela itd.⁴ — nastavila se ne samo u Konstantinovom dobu već je u različitim vidovima trajala tokom čitavog ranohrišćanskog perioda a i kasnije, do učvršćivanja novih umetničkih stilova — vizantijskog ili romaničkog.

Sudeći po nalazima iz Srbije i sa Kosova spomenici iz perioda nastajanja hrišćanstva prisutni su i na tome području. Tema o kojoj ću referisati biće grobnice, odnosno poštovanje mrtvih i kult mučenika osvetljeni arheološkim nalazima iz Srbije. Na ovu temu nadovezuje se i pitanje, već dugo vremena otvoreno i stalno aktuelno u hrišćanskoj arheologiji, o odnosu groba i oltara.

Mada je suština toga pitanja istraživačima ranog hrišćanstva dobro poznato, ipak ću ukratko spomenuti do sada izneta, najzapaženija, gledišta.

Kada se govori o kultu mučenika, odnosno kultu prema njihovim relikvijama, ne može se, pre svega, mimoći kapitalno delo A. Grabara⁵ ili značajan doprinos proučavanju memorija, groba mučenika i crkve mučenika J. B. Ward-Perkinsa⁶ da od mnogobrojnih radova spomenem samo ta dva. Ja ću se, međutim, ograničiti da ovde sažmem zaključke iz studije B. Köttinga o rano-

hrišćanskom kultu relikvija i sahranjivanju u crkvi⁷ i da prenesem zaključne rezultate F. W. Deichmanna iz članka u kome je ispitivao martirijalnu baziliku, martirion, memoriju i oltar nad grobom.⁸ To su dve novije, celovite, rasprave o navedenim pitanjima čiji će rezultati, nadam se, pomoći da bliže ocenimo značaj nekih spomenika iz Srbije i sa Kosova.

U Rimskom carstvu zbog veoma rasprostranjenog shvatanja, formulisanog takođe i pravim odredbama, nekropole su se morale nalaziti izvan gradskih zidina. Grobovi su grupisani po porodičnoj pripadnosti a pri tome konfesionalna pripadnost nije igrala nikakvu ulogu pa se tako najraniji hrišćanski grobovi nalaze na paganskim nekropolama.

U početku hrišćanstva postojala je oštra granica između kulturnih mesta na grobljima i euharističkog stola u parohijskim crkvama, odnosno liturgija se nije služila na grobljima već su se samo molile određene molitve za upokojene.

Međutim kult mučenika koji se brzo odvojio od opštih pogrebnih počasti premostio je tu razliku. U svesti hrišćana mučenici su postali slični Hristu a njihove relikvije sve su češće stavljane u oltar, simbolično mesto žrtve Hristove, pa su tako dospevale i u oltare parohijskih crkava, unutar gradskih bedema. U toku evolucije tog običaja i grob mučenika je postao privlačno mesto za sahranjivanje vernika. Unošenje relikvija mučenika u crkve u kojima se redovno služila liturgija takođe je počelo da privlači vernike koji su priželjkivali da budu sahranjeni u crkvi kako bi uživali blagodeti ne samo blizine relikvija mučenika pohranjenih u oltaru već i molitve živih. Međutim dosta dugo su postojala razmimoilaženja u gledištima crkvenih starešina da li takvim željama vernika treba udovoljiti ili ih odbaciti.

Ipak, malo po malo, crkve su postale groblja i sa teškom mukom se mogao vršiti odbir između vernika koji su želeli da u njima budu sahranjeni. Pošto je, tokom vremena, antički princip koji je zabranjivao sahranjivanje unutar gradskih bedema bio prevaziđen sahranjivanja su obavljana ne samo u unutrašnjosti crkve već i na prostoru oko nje. Na taj način bile su ispunjene dve želje vernika: večiti odmor blizu relikvija mučenika smeštenih u unutrašnjosti oltara uz stalne molitve živih koji su, dolazeći u crkvu, prolazili kroz groblje.

Da bi došao do ovde izloženih rezultata, od kojih su neke i raniji ispitiivaoci uspešno osvetlili, B. Kötting je u izdvojenim poglavljima proučio nekoliko posebnih pitanja: prve začetke poštovanja mučenika, zabranu sahranjivanja unutar bedema i izuzetne pojave takvog sahranjivanja, crkvu na grobu, translacije relikvija, sahranjivanje *ad sanctos*, sahranjivanje u crkvi i crkvenopravne odredbe i privilegije. Spomenuta poglavlja njegove studije pokazuju da je svestrano istražio vrlo složeno pitanje ranohrišćanskog kulta relikvija i sahranjivanja u crkvi o čemu govori i bogat naučni aparat njegovog rada.

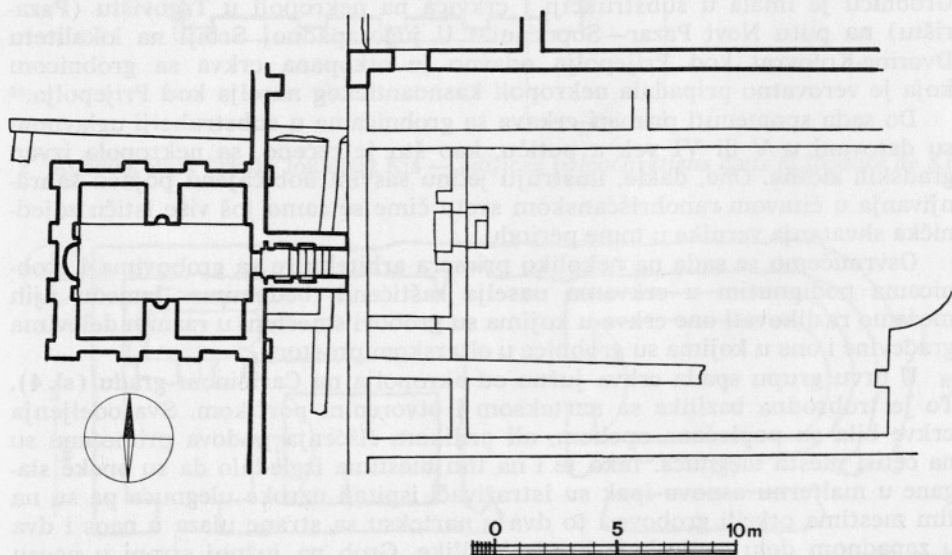
Međutim dok se ovde izloženo Köttingovo istraživanje kreće u okvirima proučavanja pisanih i arheoloških izvora interesantan članak F. W. Deichmanna sadrži kritiku i polemiku sa nekim interpretacijama E. Dyggvea i R. Krautheimer, naučnika koji su se takođe bavili pitanjem odnosa groba i oltara. Iz studije toga autora od opšteg značaja je poglavlje o »Ranim oltarima nad grobovima« čiji naslov on stavlja pod znak pitanja. Evo, sasvim sažeto, zbog čega.

Arheološki podaci za rekonstrukciju oltara nad grobom pre početka VI veka krajnje su nedovoljni i nikako ne dopuštaju pretpostavku o ranom postojanju takvih uređaja. S druge strane pažljiva analiza literarnih svedočanstava o sahranjivanju *sub altare* pokazuje da taj izraz označava samo sahranjivanje pored oltara pa F.W. Deichmann tome tumačenju poklanja dosta pažnje. Pitanje kada su oltari nad grobovima postali uobičajena pojava on smatra da mora ostati otvoreno mada se u Rimu, njihova pojava može očekivati posle pontifikata pape Simaha (498—514) a najraniji primer oltara nad grobom zabeležen je u Rimu, tek krajem VI veka.⁹

Da li su prilike koje je Kötting ispitivao ili one koje Deichmann navodi za Rim važeće i za naše krajeve hrišćanskog sveta, odnosno da li spomenici iz Srbije i sa Kosova pokazuju istu takvu ili, možda, drugojačiju sliku pokušaću ovde da izložim.

Ostaci hrišćanske arhitekture iz Srbije sa grobnim konstrukcijama potiču sa područja van gradskih zidina, ali ima ih, takođe, izgrađenih i u unutrašnjosti bedema.

Najbrojnije ostatke pružila je nekropola Niša, ali najveći broj tih vrlo zanimljivih spomenika nije još objavljen.¹⁰ Najbolje je poznata grobnica sa sačuvanom fresko dekoracijom — likovima apostola i simboličnim hrišćanskim predstavama,¹¹ dok o grobljanskoj crkvi na čijoj zapadnoj strani je bila izgrađena odavno poznata i sada dobro konzervirana kriptna (sl. 1), znamo samo toliko da je u substrukciji imala grobove i da su u nekim od njih nađeni ostaci svilene odeće pokojnika ukrašene sa *clavea*. Iz jednog ozidanog groba koji je

1 Niš, Jagodin Mala: ranohrišćanska crkva sa grobnicom na zapadnoj strani — *église paléochrétienne avec un édifice funéraire du côté ouest* (rel. N. Spremo-Petrović)

imao arkosoloje sačuvana je natrulela toga, cipele i fragmenti svitka u ruci obavijenoj togom. Ti nalazi nisu objavljeni, ali grobovi su u izveštaju o iskopavanju datovani u VI vek.¹²

Grobljanska bazilika je takođe otkrivena izvan bedema *Remesiana*, episkopskog sedišta sv. Nikite. Ona je, sudeći po šturom izveštaju o iskopavanjima, imala masivne temelje, zanimljivu fijalu u predvorju i zidane grobnice u bočnim brodovima. Plan toga objekta, nažalost, nije objavljen.¹³

Izvan bedema *Ulpiana*, grada koji je Justinijan obnovio i nazvao *Iustiniana Secunda*, otkrivene su dve nekropole, severna i zapadna.¹⁴ Na severnoj je otkopana bazilika sa velikim brojem uzidanih grobnica i ukopanih grobova. Na istoj toj nekropoli, u njenom centralnom delu, otkriveni su ostaci memorije sa ukopanim mermernim sarkofagom. Građevina je imala i portik a pod je bio od mozaika. Na ulaznom pragu sačuvan je natpis iz koga se saznaje da je memorija obnovljena posle nekog požara.¹⁵

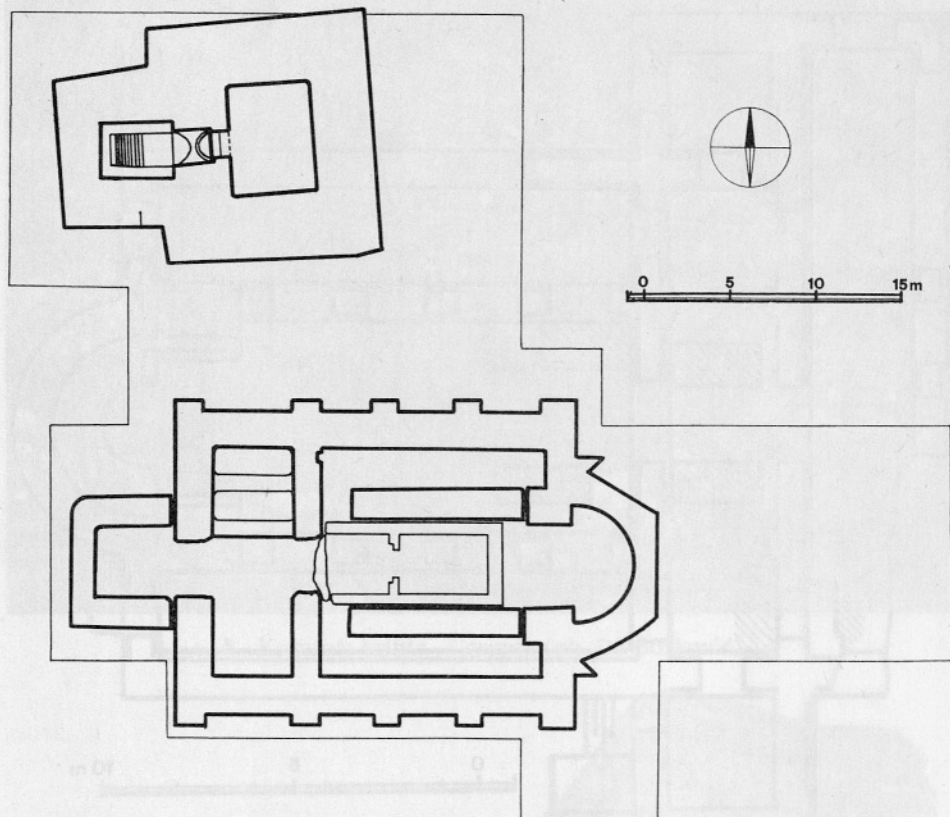
Na zapadnoj nekropoli Ulpiane otkrivena je takođe cemeterijalna građevina sa bočnim konhama. Ona je već bila predmet proučavanja u sklopu pitanja tipologije nekih grobljanskih crkava kao što je, na primer, grobljanska crkva izvan bedema na Caričinom gradu.¹⁶

Grobljanskoj arhitekturi pripadale su i dve građevine u selu Bela Crkva, lokalitet Kiš, na Kosovu. Jedno je trobrodna crkva sa grobnicom sačinjenom od dve prostorije ispod centralnog naosa, a drugo memorija sa grobnicom (sl. 2). Obe zgrade su nedovoljno objavljene, ali datovane su u VI vek.¹⁷ Nešto starijoj eposi izgleda da pripada crkva sa grobnicama od kojih jedna obuhvata substrukciju apsida na nekropoli u Banjici kod Peći, takođe na Kosovu (sl. 3).¹⁸ Grobnicu je imala u substrukciji i crkva na nekropoli u Trgovištu (Pazaristu) na putu Novi Pazar—Sopoćani.¹⁹ U jugozapadnoj Srbiji na lokalitetu Dvorine-Kolovrat kod Prijepolja odavno je otkopana crkva sa grobnicom koja je verovatno pripadala nekropoli kasnoantičkog naselja kod Prijepolja.²⁰

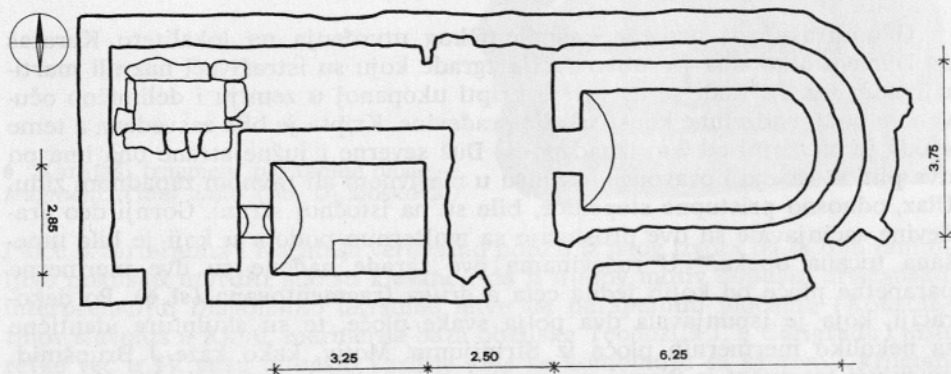
Do sada spomenuti primeri crkava sa grobnicama u substrukciji uglavnom su datovani u V ili VI vek a potiču, kao što je rečeno, sa nekropola izvan gradskih zidina. One, dakle, ilustruju jednu sasvim uobičajenu pojavu sahranjivanja u čitavom ranohrišćanskom svetu čime se samo još više ističu zajednička shvatanja vernika u tome periodu.

Osvrnućemo se sada na nekoliko primera arhitekture sa grobovima i grobnicama podignutim u crkvama naselja zaštićenih bedemima. Između njih možemo razlikovati one crkve u kojima su grobovi smešteni u raznim delovima građevine i one u kojima su grobnice u oltarskom prostoru.

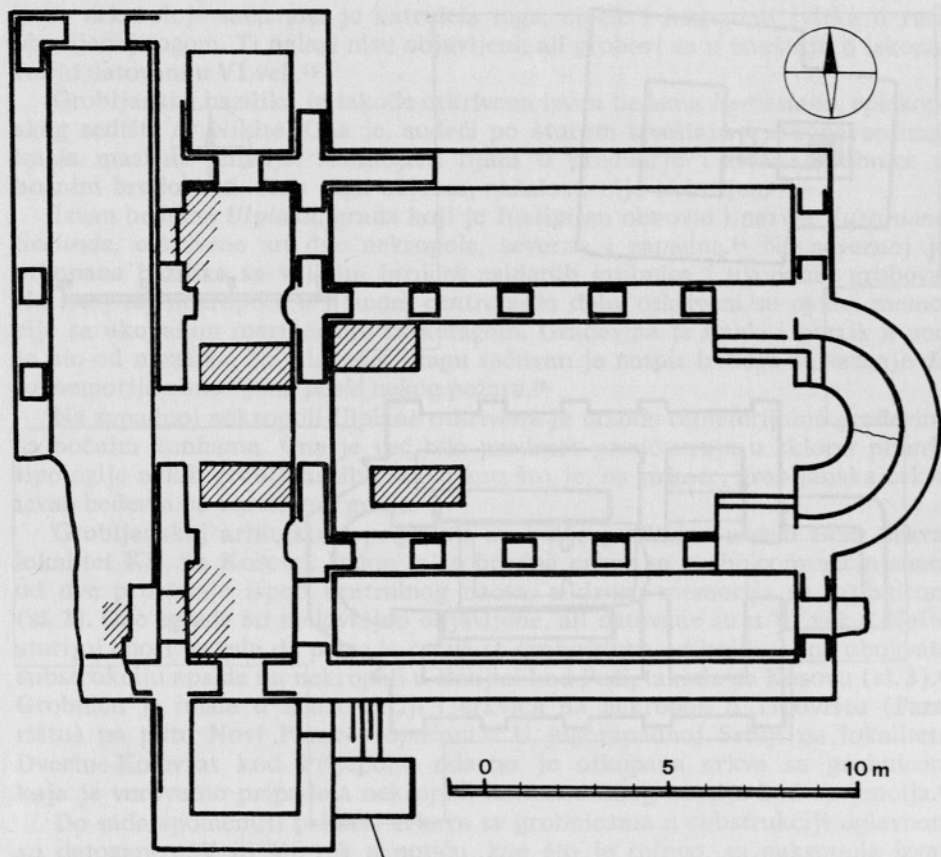
U prvu grupu spada crkva južno od akropolja na Caričinom gradu (sl. 4). To je trobrodna bazilika sa narteksom i otvorenim portikom. Sva odeljenja crkve bila su popločana opekom, ali prilikom čišćenja podova primećena su na četiri mesta ulegnuća. Iako je i na tim mestima izgledalo da su opeke slagane u malternu osnovu ipak su istraživači ispitali uzroke ulegnuća pa su na tim mestima otkrili grobove i to dva u narteksu sa strane ulaza u naos i dva u zapadnom delu centralnog broda bazilike. Grob na južnoj strani u naosu sadržavao je kameni sarkofag čija je unutrašnjost imala antropomorfni izgled. Poklopac sarkofaga je ravan i ukrašen krstom u plitkom reljefu. U grobovima nije bilo priloga.²¹

2 Kosovo, Bela Crkva: lokalitet Kiš — *édifices paléochrétiens dans la localité de Kiš*

3 Crkva u Banjici kod Peći — *église à Banjica près de Peć*

4 Caričin Grad: crkva južno od akropolja — *église au sud de l'acropole*

U unutrašnjosti bedema kasnoantičkog utvrđenja na lokalitetu Karataš na Dunavu otkopana je substrukcija zgrade koju su istraživači nazvali martirijumom (sl. 5). Radi se ustvari o kripti ukopanoj u zemlju i delimično očuvanom podu nadzemne konstrukcije građevine. Kripta je bila zasvedena a teme svoda je na visini od 2 m iznad poda. Duž severne i južne strane ona ima po dva plitka traveja i pravougaonu nišu u masivnom ali ravnom zapadnom zidu. Ulaz, odnosno pristupne stepenice, bile su na istočnoj strani. Gornji deo građevine sačinjavale su dve prostorije sa malternim podom u koji je bila umešana tucana opeka.²² U ruševinama ove zgrade nađene su dve mermerne parapetne ploče od kojih jedna cela a druga fragmentovana (sl. 6). Po dekoraciji, koja je ispunjavala dva polja svake ploče, te su skulpture identične sa nekoliko mermernih ploča iz Sirmijuma. Motiv, kako kaže J. Brunšmid, opisujući fragment iz Sirmijuma, sačinjavaju u kvadratnim, širokim letvama ogradenim i izdubljenim poljima, pravilno unakrst postavljene četiri letve.²⁴

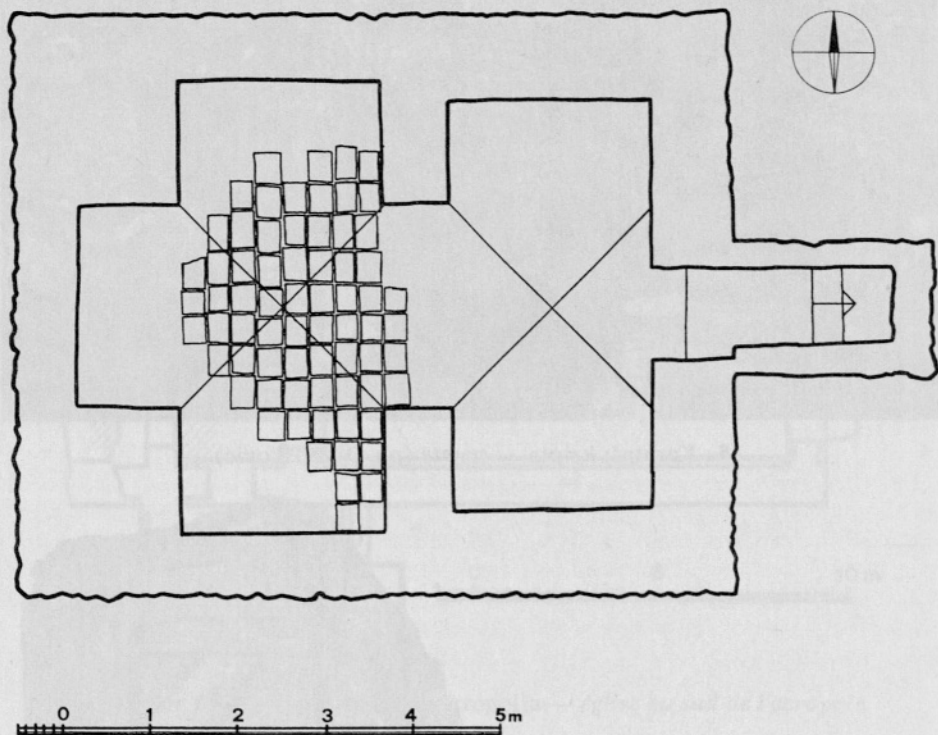
5 Karataš: kripta — *crypte* (ph. Dj. Bošković)

6 Karataš: fragment parapetne ploče —
fragment d'une dalle (ph. Dj. Bošković)

Ploče iz Sirmijuma i Karataša verovatno potiču iz istog izvora pa bi bilo zanimljivo pokušati utvrditi gde su klesane i da li njihov motiv dopušta hrišćansku interpretaciju. Diagonalno ukrštene letve na parapetnim pločama (Konstantinov slavolus u Rimu, mermerna baza obeliska Teodozija I. u Carigradu) nisu retke već u IV veku a, nešto kasnije, one se kombinuju sa krstom i krugom odnosno vencem.²⁵

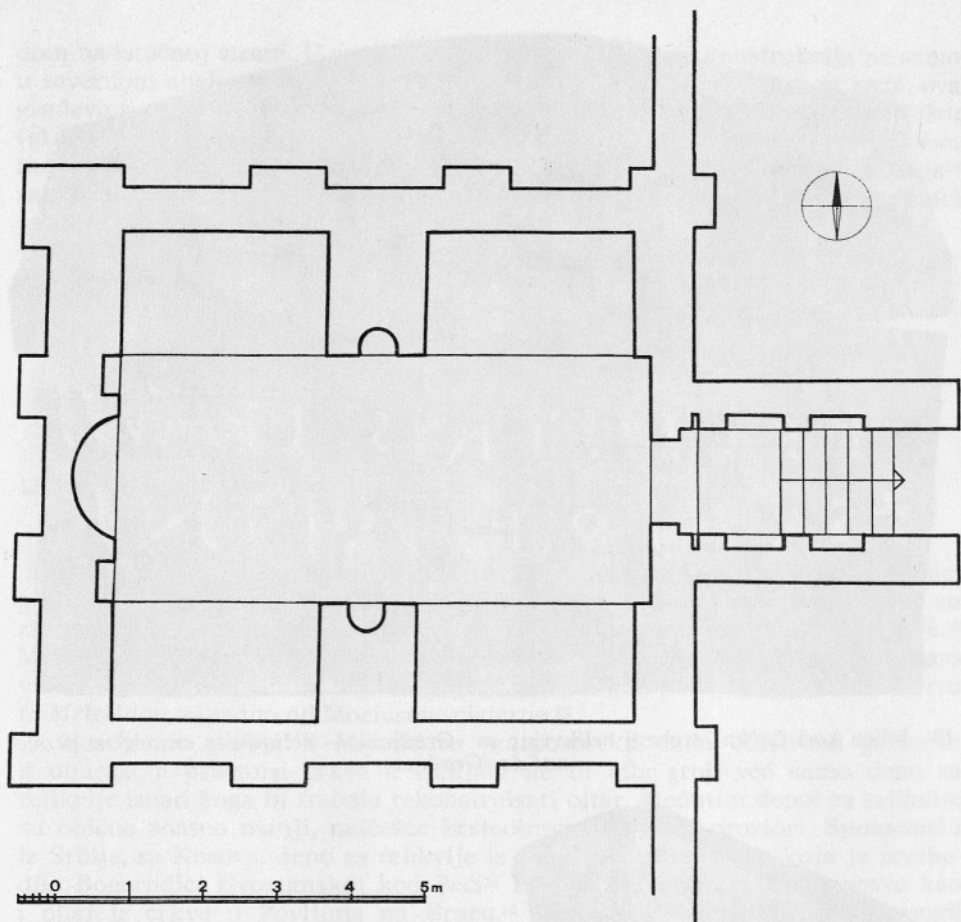
Pitanje hrišćanske interpretacije ploča sa Karataša postavljam zbog toga što orijentacija kripe nije zapad istok već obrnuto (sl. 7). Međutim moram odmah naglasiti da istu takvu orijentaciju ima i sigurno hrišćanska kripta uz grobljansku baziliku u Nišu (sl. 8)²⁶ sa kojom inače kripta iz Karataša ima nekoliko zajedničkih odlika (dimenzije, unutrašnji raspored) i zbog čega držim da se i ta građevina može datovati u ranohrišćansku epohu. Pojavu

7 Karataš: plan kripe — *plan de la crypte* (rel. Inst. archéologique, Beograd)

identičnih ploča u Sirmijumu i u kastelu na lokalitetu Karataš lako objašnjavaju tokovi reka jer se Dunavom i Savom uvek odvijao živ saobraćaj. Putovanje, odnosno trgovinu, gotovo obrađenim skulpturama Dunavom ilustruje i jedan, dosad nezapažen, fragmentovani dvojni kapitel iz Smedereva (sl. 9) koji potiče iz prokoneskih kamenoloma a može se datovati u VI vek.

Iz kastela »Gradina« na planini Jelici, južno od Čačka, utvrđenju čiji je plan još krajem prošlog stoleća skicirao F. Kanitz²⁷ potiče mali srebrni relikvijar (sl. 10) pronađen ispred neke kripe u kojoj su bili otkriveni kosturi. Iskapanja su izvršili seljaci i o tome postoje samo posredna obaveštenja pa se sada ne može znati da li relikvijar potiče iz deopa za relikvije svetišta neke crkve ili iz neke grobnice.²⁸ Relikvijari u grobovima bili su vrlo rasprostranjena

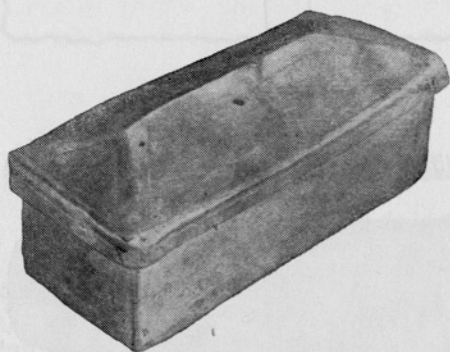
8 Niš: kripta, monumentalna grobnica — *édifice funéraire* (rel. N. Spremo-Petrović)

9 Muzej Smederevo: fragment dvozonog kapitela — *fragment d'un chapiteau à deux zones*

10 Jelica kod Čačka: srebrni relikvijar sa »Gradine« — *reliquaire en argent provenant de «Gradina»*

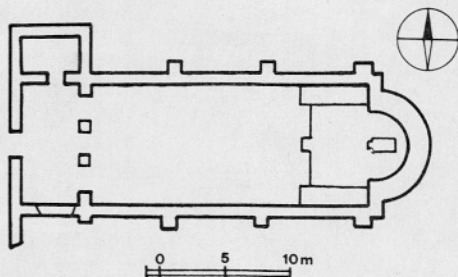

11 Relikvijar iz Muzeja u Nišu — *reliquaire du Musée à Niš*

pojava — spomenuću iz naše zemlje pored dobro poznatog relikvijara sa Lopuda i jedan relikvijar od srebrnog lima bez natpisa u obliku minijaturnog sarkofaga iz jednog groba iz okoline Niša (sl. 11)²⁹ i fragmente bronзанog relikvijara sa scenama Čuda Hristovih iz jednog groba kod Čalme u Sremu.³⁰

U *Ulpiana*, odnosno *Iustiniana Secunda*, gradu kome ćemo se vratiti kako bih zaključila ovo izlaganje, otkopana je u naselju, u neposrednoj blizini severnog bedema, bazilikalna građevina 34 m duga a 14 m široka sa snažnom apsi-

dom na istočnoj strani. U ovoj crkvi je otkrivena grobna konstrukcija ne samo u severnom aneksu nartekse već i u oltarskom prostoru pa tako, za sada, ova građevina predstavlja jedini spomenik druge grupe, sa grobnicom u svetilištu (sl. 12).³¹ Prezviterijum crkve, nešto izdignut iznad poda naosa bio je popločan mozaikom dok je grobnica, na kojoj su uočeni jasni znaci pregrađivanja³² sazidana od mermernih ploča i oplaćena crvenkastim malterom. U grobnici je nađen fragmentovani olovni sarkofag.

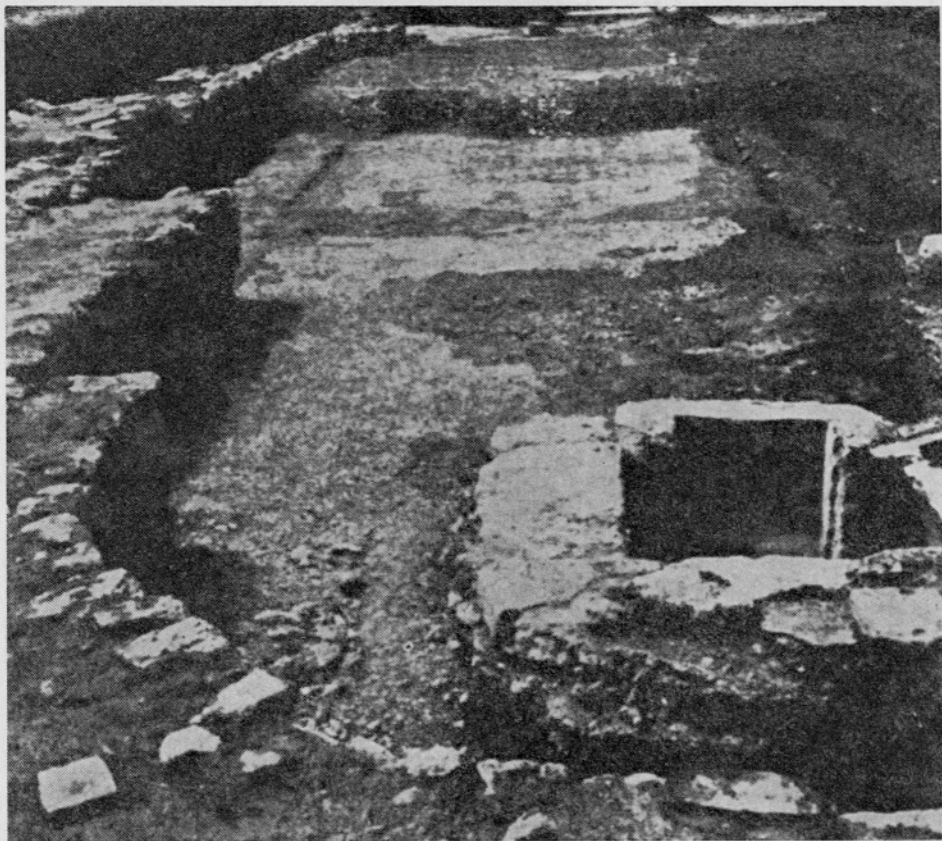

12 Osnova bazilike u Ulpiani — *plan de la basilique à Ulpiana*

Pavle Mijović je izneo zanimljivu pretpostavku po kojoj su u toj grobnici posle *inventio ossis* ulpijanskih mučenika, kamenorezaca Flora i Lavra, koji su za vreme Licinija stradali u nekom bunaru, bile pohranjene njihove relikvije.³³ Međutim relikvije tih mučenika nisu ostale u Ulpijani. U neko nepoznato vreme bile su prenete u Carigrad, gdje je za njih bila podignuta crkva u kvartu *tà Meltiádou*, zapadno od Mociusove cisterne.³⁴

Ako bismo prihvatili Mijovićevu pretpostavku onda otkrivena grobnica u oltarskom prostoru crkve u Ulpijani ne bi bila grob već samo depo za relikvije iznad koga bi trebalo rekonstruisati oltar. Međutim depoi za relikvije su obično znatno manji, najčešće krstoobrazno ozidani prostori. Spomenuću iz Srbije, sa Kosova, depo za relikvije iz ranohrišćanske crkve koja je prethodila Bogorodici Hvostanskoj kod Peći³⁵ koji je bio krstoobrazan upravo kao i onaj iz crkve u Poveljima na Braču.³⁶ Inače depoi za relikvije su mogli imati i pravougaoni oblik, u Saloni,³⁷ Podzemlju³⁸ na primer, a mogu biti i manje brižljivo izrađeni, kao što je bio slučaj u Cimu kod Mostara.

Dimenzije oltarske grobnice u Ulpijani koja je, moram ponoviti, bila pregrađena od neke veće konstrukcije, i ostaci olovnog sarkofaga dopuštaju ipak, i pretpostavku pravog sahranjivanja pokojnika u oltarskom prostoru (sl. 13). Da li iznad ove grobnice možemo pretpostaviti postojanje oltara? Kao što se iz plana crkve može videti ona je izgrađena duboko u apsidi i ostavljala je malo prostora do polukružnog zida dok je, sa druge strane, bema prema zapadu bila veoma prostrana sa dosta mesta za oltar ispred grobnice i sa sedištima za sveštenstvo sa severne i južne strane. Nažalost, prilikom iskopavanja prezviterijuma ove zanimljive građevine nije obraćena pažnja na mnoge pojedinosti pa tako izveštaj o istraživanju ne omogućava odgovor na pitanje da li je oltar bio nad grobom ili pored groba. Videli smo, međutim, iz istraživanja Deichmanna da bi raščišćavanje toga pitanja moglo pomoći da se relativna hronologija nastanka odnosno trajanja bogomolje o kojoj je reč, a koja je okvirno datovana u VI vek, preciznije odredi. Ako je grob bio pored, odnosno iza

13 Grobnica u apsidi bazilike u Ulpiani — *tombe dans l'abside de la basilique à Ulpiana*

oltara, onda bi takva dispozicija mogla poticati i iz V veka, a ako je oltar bio iznad grobnice, onda bismo, pošto je za to sada jedini poznati slučaj grobnice u apsidi u Srbiji, takav raspored morali datovati tek na kraj druge polovine VI veka.

Statistički podaci o ostacima kulturne arhitekture ranohrišćanskog perioda sa područja Srbije ne postoje pa pregled spomenika koji u svome sklopu sadrže grobne konstrukcije, koje sam ovde ilustrovala samo je privremenog karaktera. Kada budu potpuno objavljeni nalazi iz Sirmijuma,³⁹ Niša, Ulpijane i drugih velikih nalazišta verujem da će slika odnosa o kojima je ovde bilo reči biti mnogo potpunija i jasnija. Za sada izgleda da su grobne konstrukcije počele da se izgrađuju u unutrašnjosti utvrđenih naselja već u toku V veka, kao što pokazuju, između ostalog i grobovi u crkvi u Vranju kod Sevnice,⁴⁰ ali da su grobnice u oltarskom prostoru rezultat nešto kasnije evolucije koja se i u našim područjima može očekivati tek krajem VI veka.

¹ F. van der Meer, Ch. Mohrmann, *Atlas of the Early Christian World* (London-Edinburg 1959). U knjizi C. Andersen, *Einführung in die christliche Archäologie* (Göttingen 1971) mapa nalazišta je takođe vrlo siromašna, izostavljeni su čak Sirmium i Naissus.

² *Akten des XI. Byzantinistenkongresses München 1958* (München 1960) 586—594.

³ N. Cambi, *Unpublished Excavations and Finds of Early Christian Period in Jugoslavia* (u štampi).

⁴ B. M. Apollonj Ghetti, *Problemi relativi alle origini dell'architettura paleocristiana*; N. Duval, *Edifices du culte des origines à l'époque constantinienne*; H. Brandenburg, *Überlegungen zum Ursprung der frühchristlichen Bildkunst*; U. M. Fasola, P. Testini, *I cimiteri cristiani*; J. B. Ward-Perkins, *The Role of Craftmanship in the Formation of Early Christian Art*.

⁵ A. Grabar, *Martyrium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique I, II* (Paris 1946).

⁶ J. B. Ward-Perkins, *Memoria, Martyr's Tomb and Martyr's Church, Akten des VII. Int. Kongresses für Christl. Archäol.* (Città del Vaticano-Berlin 1969) 3—35.

⁷ B. Kötting, *Der frühchristliche Reliquienkult und die Bestattung im Kirchengebäude* (Köln-Opladen 1965).

⁸ F. W. Deichmann, *Martyrerbasilika, Martyrion, Memoria und Altargrab, Mitt. des deutsch. archäol. Inst., Röm. Abt. 77* (1970) 144—169.

⁹ Najraniji primer je basilica ad corpus sv. Lavrentija podignuta pod Pelagijem II (579—590), međutim model oltara sa grobom koji se najčešće podražavao bila je znamenita kriptu koju je Grigorije Veliki (590—604) sagradio u crkvi sv. Petra. Ona je u sledećem vremenu postala uzor za čitav zapadni svet; — cfr. F. W. Deichmann, *op. cit.*, 168—169 i I. Nikolajević, *Oltarna pregrada u Dabravini, ZRVI 12* (1970) 103. Međutim Th. Klausser smatra da je pojam »Altargrab« kako ga je Dajhman definisao suviše uzak. Tom rečju, po njegovom mišljenju, ne treba označavati samo povezanost između groba mučenika i oltara, tj. slučajeve u kojima oba elementa stoje jedan iznad drugog, odnosno jedan u drugom, već i sve one u kojima je sigurno utvrđena povezanost groba mučenika i kulta. Samo takvo razumevanje pojma o kome je reč, ističe Klausser,

može zadovoljiti rezultate istraživanja istorije religije, literature i arheologije. — Up. Th. Klausser, *Gesammelte Arbeiten zur Liturgiegeschichte, Kirchengeschichte und christliche Archäologie*, herausgegeben v. E. Dassmann. *Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 3*, Münster, Westfalen 1974, 291.

¹⁰ Koliko mi je poznato još nije objavljen nijedan arhitektonski snimak grobnica čija je krovna konstrukcija sačinjena od kalota — cfr. L. Zotović, N. Petrović, Niš, Kasnoantička nekropola, *Arheološki pregled 2* (1960) 130—133. Grupi takvih konstrukcija pripada i grobnica-martirijum u Nikuličel u Rumuniji — cfr. V. H. Baumann, *Nouveaux témoignages chrétiens sur le limes nord-scythique: la basilique à martyrium de basse époque romaine découverte à Niculițel (Dép. de Tulcea), Dacia 16* (1972) 189—202.

¹¹ L. Mirković, *Starohrišćanska grobnica u Nišu, Starinar N. S. 6—7* (1954—1955) 53—72. V. J. Djurić, *Vizantijske freske u Jugoslaviji* (Beograd 1974) 4—5, 179.

¹² *Glasnik SAN 4* (1952) 367.

¹³ *Zbornik radova Narodnog muzeja 1* (1956—1957) 354.

¹⁴ E. Cerškov, Ulpiana, Kratak izveštaj o arheološkim istraživanjima u 1959. godini, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 4—5* (1959—1960) 371—375.

¹⁵ *Zbornik radova Narodnog muzeja 1* (1956—1957) 354. Dj. Mano-Zissi, *La question des différentes écoles de mosaïques gréco-romaines de Yougoslavie et essai d'une esquisse de leur évolution, Actes du Colloque intern. sur «La mosaïque gréco-domaine»* (Paris 1965) 291, fig. 18.

¹⁶ Dj. Stričević, *I monumenti dell'arte paleobizantina in rapporto con la tradizione antica ed all'arte medioevale nelle regioni centrali dei Balcani, Zbornik radova Vizantol. inst. 8* (1964) 408, fig. 10.

¹⁷ *Arheološki pregled 8* (1966) 150—151.

¹⁸ *Arheološki pregled 9* (1967) 121—125.

¹⁹ *Arheološki pregled 14* (1972) 144.

²⁰ N. Vulić, antički spomenici iz naše zemlje, *Spomenik SKA 98* (Beograd 1941—1948) 21—22. M. Mirković, *Iz istorije Polimlja u rimsko doba, Godišnjak, Centar za balkanol. ispitivanja 12* (Sarajevo 1975) 95—106. I. Nikolajević, *Prijepolje u ranovizantijsko doba, Seoski dani S. Vukosavljevića* (Prijepolje 1976) 199—209.

²¹ Dj. Mano-Zisi, *Nova basilika u Caričinom gradu, Starinar N. S. 9—10* (1958—1959) 296, 302.

²² *Arheološki pregled* 6 (1964) 54. *Arheološki pregled* 7 (1965) 85. *Stare kulture u Đerdapu* (Beograd 1969) 158.

²³ *Arheološki pregled* 6 (1964) T. XIV.

²⁴ J. Brunšmid, Kameni spomenici hrvatskoga Narodnoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik hrv. arh. društva* 11 (1910-11) 668.

²⁵ I. Nikolajević, Nekoliko reljefa geometrijskog stila iz Dalmacije, *ZRV* 11 (1968) 15 sq. U okolini grada Savaria, u Panoniji, u Egyházashollós, postoje dva odlomka ploča istovetno ukrašenih kao i one iz Sr. Mitrovice i Karataša. Up. E. Thomas, *Savaria christiana, Küllönleenyomat a 200 éves Szombathelyi egyházmegyé története című kiadványból*, s. d. 78—79 koja smatra da oni potiču iz ranohrišćanske crkve.

²⁶ N. Spremo-Petrović, *Proporcijski odnosi u bazilikama Ilirske prefekture*, Monografije 7 (Beograd 1971) 28, T. IX.

²⁷ F. Kanitz, Römische Studien in Serbien II. Der Donau-Grenzwall, das Strassennetz, die Städte, Castella, Denkmale, Thermen und Bergwerke zur Römerzeit im Königreich Serbien, *Denkschriften der Kaiserl. Akad. d. Wiss. in Wien, Phil.-Hist. Classe*, Bd. 41 (1892) 143—144; F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart I; Land und Bevölkerung* (Leipzig 1904) 590.

²⁸ *Spomenik SKA* 98 (Beograd 1941—1948) 161.

²⁹ H. Buschhausen, *Die spätrömischen Metallscriinia und frühchristlichen Reliquiare I, Katalog*, Österr. Akad. d. Wiss., Kommiss. für Byzantinistik (Wien 1971) 283—284. L. Zotović, Nekropole spaljenih pokojnika na teritoriji Gornje Mezije, *Leškovački zbornik* 8 (1968) 24 spominje ovaj relikvijar.

³⁰ P. Milošević, Fourth Century Tombs from Calma near Sremska Mitrovica, *Sirmium* III (Beograd 1973) 85—96; cfr. *Byz. Zeitschrift* 68 (1975) 541 i I. Nikolajević, The Tomb I from Calma, near Sremska Mitrovica (u štampi).

³¹ L. Popović, E. Čerškov, Ulpiana. Prethodni izveštaj o arheološkim istraživanjima od 1954 do 1956 godine, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 1 (1956) 323—354. O Floru i Lavru cfr. J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain* (Paris 1918) 103.

³² *Starinar* N. S. 9—10 (1958—1959) 403—404.

³³ P. Mijović, Flor i Lavr — neimari i kamenoresci iz Ulpiane, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 7—8 (1962—1963) 339—354. O Floru i Lavru cfr. J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain* (Paris 1918) 103.

³⁴ R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin* III (Paris 1953) 512.

³⁵ *Starinar* 10—11 (1935—1936) sl. 24 i 25. V. najnovije V. Korać, *Studenica Hrišćanska*, Monografije 4, Inst. za ist. umetn. (Beograd 1976) 87.

³⁶ I. Ostojić, *Povlja, Povjesni prikaz* (Split 1968) 16, sl. 14 i 15.

³⁷ E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity* (Oslo 1951) 58, sl. III, 12 i III, 14.

³⁸ *Arheološki pregled* 17 (1975) 121—123.

³⁹ V. Popović, Pregled topografije i gradske strukture Sirmijuma u doba kasnog carstva, *Sirmium* I (Beograd 1971) 144 sqq.

⁴⁰ P. Petru, T. Ulbert, *Vranje pri Sevnicu, Starokršćanske cerkve na Ajdovskom Gradcu*. Katalogi in monografije 12 (Ljubljana 1975) 21 sqq.

LES ENSEVELISSEMENTS DANS LES ÉGLISES PALÉOCHRÉTIENNES SUR LE TERRITOIRE DE LA SERBIE

Résumé

Les ensevelissements dans les églises ou dans les tombes dont la forme architectonique était monumentale, parce qu'elles abritaient plusieurs sépultures, selon les résultats des fouilles en Serbie paraissent être un phénomène commun aux Ve—VIe siècles. Cette constatation se rapporte surtout à un nombre de monuments chrétiens édifiés en dehors des murailles des villes fortifiées. On connaît des exemples de telles constructions dans la région de Kossovo où dans la localité nommée Banjica (n. 18, fig. 3) on a déterré une petite église dont le soubassement contenait deux chambres funéraires voûtées, tandis que sur le site de Kiš (n. 17, fig. 2) on a découvert une basilique dont le soubassement de la nef centrale occupait un édifice

funéraire à deux chambres. Au côté nord de cette église se trouvait un mausolée fait de murs très massifs. Il abritait une chambre funéraire à laquelle on accédait par un escalier.

Dans la nécropole de Niš (*Naissus*) et aux environs de cette ville, on a découvert plusieurs édifices funéraires intéressants. A côté des chambres très simples, d'habitude rectangulaires et voûtées en berceau, cette nécropole possédait aussi des édifices dont le plan est plus élaboré et dont la toiture est formée de voûtes et de basses calottes. Les calottes étaient épaulées par les voûtes qui reposaient sur les pilastres des travées. Bien que fouillées depuis plusieurs années un seul de ces édifices a été publié jusqu'à présent (n. 26, **fig. 1, 8**). Il s'agit d'un bâtiment souterrain rectangulaire, soigneusement bâti en briques, accessible par un escalier qui se trouve du côté est. A l'extérieur, les murs sont renforcés par des pilastres peu profonds tandis que l'intérieur est divisé en deux travées par deux pilastres très massifs. Chaque travée abritait des sépultures des deux côtés. Les pilastres des travées ainsi que le mur du côté ouest sont décorés de niches.

Aux environs de Niš, comme il a été dit, des monuments funéraires se trouvent surtout en dehors de la ville. Mais dans une localité au nord de Niš, à Karataš, un «castellum» du limes danubien, une construction très semblable à celle de Niš, décrite ci-dessus, a été déterrée à l'intérieur des murailles (n. 22, **fig. 5, 7**). En effet, il semble que, vers la fin du Ve siècle, les ensevelissements commencent à être pratiqués aussi dans les églises des villes fortifiées de l'Illyricum oriental (v. n. 40 — les cas analogues de Slovénie). A Karataš on a découvert aussi des dalles de chancels, dont la décoration est identique à celle de plusieurs dalles connues de Sirmium (n. 24, **fig. 6**).

Dans les églises des villes, les tombes ont été déterrées dans toutes les parties de l'édifice (v. par exemple à Caričin Grad n. 21, **fig. 4**). A Ulpiana-Iustiniana Secunda on a même découvert une tombe dans l'abside de la basilique, qui est bâtie dans la partie septentrionale de la ville (n. 31, 32, **fig. 12**). Dans cette tombe on a trouvé les fragments d'un sarcophage en plomb et il a été suggéré qu'il contenait les reliques des martyrs d'Ulpiana, Florus et Laurus, vénérées plus tard à Constantinople. Du rapport des fouilles, il n'est point possible d'établir la position de l'autel dans le sanctuaire de cette église. Était-il au-dessus de la tombe qu'on devrait, si on accepte l'hypothèse mentionnée, considérer comme un dépôt des reliques ou à côté de celle-ci, s'il s'agit d'une tombe réelle? La réponse à cette question restera hypothétique. Poussée vers le mur semi-circulaire de l'abside, la tombe, dont les dimensions dépassent la forme habituelle des dépôts des reliques connus dans les Balkans, laisse peu d'espace pour la circulation qu'un autel exige. D'autre part, le large espace du bēma, flanqué des sièges pour le clergé, indique plutôt la position de l'autel devant la tombe. Selon les recherches les plus récentes (n. 9), un rapport pareil de l'autel et de la tombe peut dater de l'époque avant la fin du VIe siècle, ce qui correspond à la chronologie relative proposée pour cette église.